почала вбачати сепаратистські наміри проукраїнськи налаштованої інтелігенції й категорично виступила проти Денисівської школи. Ця справа набула набула в 1866 – 1867 рр. всеросійського розголосу й розглядалася навіть у Сенаті, який визнав неправомірним її закриття.

Це один з прикладів прогресивного значення випускників «Тимчасової педагогічної школи» у становленні національної освіти в Україні другої половини XIX ст. Напевне, їх було значно більше, оскільки такі школи існували й в інших селах, але, на жаль, ми не знаємо учителів у них.

---

1. Драгоманов М.П. Австро-угорські спомини (1867 – 1877) // Літературно-публіцистичні праці в двох томах . – К., 1970. – Т. 2. – С. 156 – 157.
2. Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства (1863 – 1872) // Вибрані праці. – К. , 2006. – Т. І. – Кн. 1. – С. 250.
3. Там само. – С. 243.
4. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998. – С. 533.
5. Драгоманов М.П. Австро-угорські спомини (1867 – 1877) // Вибрані праці. – С. 158.
6. Там само. – С. 159
7. Драгоманов М.П. Антракт з історії України // Вибрані праці. – Т. І. – Кн. 1. – С. 251.
8. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. – К., 1999. – С. 64.
9. Там само. – С. 65.
10. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867 – 1877) // Літературно-публіцистичні праці в двох томах. – Т. 2. – С. 159 – 160.
11. Там само.
12. Драгоманов М.П. Антракт з історії українознавства // Вибрані праці. – Т. І. – Кн. 1. – С. 267.
13. Борисенко В. Вказ праця. – С. 471.
14. Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства (1863 – 1872) // Вибрані праці. – Т. І. – Кн. 2. – С. 266 – 267.
15. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. – К., 1980. – С. 67
16. Федів Ю. Історія української філософії. Курс лекцій. – К., 1994. – С. 112.
17. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. – С. 66 – 67.

Михайло Журба
(м. Київ)

ЕТНОПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ М. ДРАГОМАНОВА У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Аналізуються етнополітичні погляди М.П. Драгоманова в контексті українського національного відродження XIX ст.

Анализируются этнополитические взгляды М.П. Драгоманова в контексте украинского национального возрождения XIX вв.

Етнополітика є одним із найбільш важливих структурних компонентів нормального функціонування державного механізму, її чіткість і системність є запорукою стабільності у суспільстві. У свою чергу, сучасна етнополітична думка може бути конструктивною лише тоді, коли вона ґрунтується на здобутках попередніх

поколінь. Саме тому висвітлення етнополітичних концепцій у їх історичному розвитку має значну суспільну актуальність. У цьому дослідженні увагу приділено етнополітичним концепціям М.П. Драгоманова – відомого науковця та політичного діяча XIX ст. Окрім окресленої вище суспільної актуальності, дана проблема є актуальною і в науковому плані, оскільки дотепер вона не була об'єктом окремого наукового дослідження. Зрозуміти становлення та еволюцію етнополітичних поглядів М.П. Драгоманова можна лише у разі осмислення загального комплексу тенденцій, характерних для української етнополітичної думки доби національного відродження, яке охоплює кінець XVIII – початок XX ст. Саме тому в дослідженні приділяється значна увага тим концепціям, які спричинилися становленню М.П. Драгоманова як науковця та політика.

Характеризуючи історію українського національного відродження, варто відзначити колообіг регіональних українських еліт на різних етапах його поступу. Так, спочатку домінувала інтелігенція колишньої Гетьманщини та Слобожанщини, пізніше центр національного життя перемістився на Наддніпрянщину, далі в силу несприятливої ситуації паростки українського суспільно-політичного життя плекалися у Женеві та частково у Петербурзі. У 1880 – 1890-х рр. першість отримує українська інтелігенція Галичини, яка до Першої світової війни відіграє роль «українського П'ємонту». Варто відзначити, що потенціал українських інституцій Львова забезпечувався зусиллями громадських діячів практично всієї України [1].

Власне проблема збереження національної ідентичності постала на передньому краї життя освіченої громадськості Лівобережжя та Слобожанщини після ліквідації козацької автономії. З кінця XVIII ст. цей регіон став колискою загальноукраїнського національно-культурницького відродження. Мету свого життя вбачали у ньому багато інтелігентів – люди розумової праці, які походили переважно з незаможних верств населення: дрібномаєткового дворянства, нижнього та середнього духівництва, міщанського та козацького станів. Саме з ініціативи української інтелігенції, підтриманої громадською думкою і коштами людей усіх станів, 1805 р. у Харкові було відкрито університет. Новостворений університет – на той час єдиний вищий навчальний заклад України у складі Російської імперії – став не лише науково-освітнім центром, а й охоронцем та провідником української культури. Чимало його викладачів і студентів зробили значний внесок у розвиток різних галузей українознавства [2].

Перша половина XIX ст. ознаменувалася невпинним зростанням інтересу української інтелігенції до вітчизняного фольклору. Українська пісня, дума, казка, легенда так захоплюють молодь, що вона воліє самостійно і з перших вуст робити записи фольклору, а далі доносити їх до широкої громадськості через публікації в періодиці або окремими книжками. М. Максимович у передмові до першої своєї збірки писав, наперекір шанувальникам іноземної літератури: «Нехай народиться поезія дійсно руська» (українська – авт.). У народних піснях, пише він, «звучить душа, що рухає почуттям, і казка, де віддзеркалюється душа народна». Саме народна творчість, стверджує М. Максимович, вдосконалює мову, бо вона «ближче до свого коріння, отже і чистіша за складом і міцніша силою» [3].

Чи не найзначнішим чинником процесу українського культурного відродження було поширення історичних знань про минуле України. Вони найбільше сприяли утвердженню масової національної свідомості, єднали людей відчуттям спільності їхньої історичної долі, викликали любов до Батьківщини, до її славного й водночас тяжкого минулого. На межі XVIII – XIX ст. українські інтелектуали усвідомлювали, що на їхніх очах відходить у небуття велика історична епоха. Бажання зафіксувати для нащадків пам'ять про неї, осмислити її уроки, звеличити, чи, навпаки, розвінчати її в очах нового покоління, поєднувалося з практичними потребами соціальної верхівки пристосуватися до нових умов життя в Російській імперії, що, у свою чергу, диктувало звернення до історії в пошуках обґрунтування власних прав на сучасне. Станові

інтереси при цьому не заперечували патріотичних, а ці останні виступали в органічному поєднанні місцевого, регіонального та загальнодержавного імперських начал. Уряд, зі свого боку, був зацікавлений у тому, щоб утвердити офіційну імперську точку зору на українське минуле. Тобто, існував широкий попит на праці з української історії, який практично не задовольнявся [4].

Визначальну роль історичної пам'яті у процесі націотворення підкреслює відомий європейський мислитель Ентоні Сміт, який стверджує: «націю розглядають як якусь «надродину», що, аби обґрунтувати свої претензії, пишається родоводами та генеалогіями, часто вибудуваними місцевими інтелектуалами... Суть цієї концепції в тому, що нація може простежити своє коріння до якогось умовного спільного предка і через те її члени – це брати та сестри або принаймні родичі, що відрізняються від решти людства своєю кровною спорідненістю» [5].

Український історичний міф на межі XVIII – XIX ст. створювався в межах уявлень про загальноросійський історичний процес, але він ніколи не зливався з власне російським. Українські патріоти розробляли схему окремого етногенезу свого народу в категоріях середньовічної історичної думки. Українці при цьому ототожнювалися з якимись відомими біблійними чи літописними предками. Утім, у цих історичних студіях постійно підкреслювалося південне походження українського народу та його приналежність до слов'янської сім`ї. Деякі українські історики обґрунтовували чи просто відстоювали право «руського первородства», відводячи своїй Батьківщині роль «колиски Росії», місця, звідки починалася історія руського православ'я та культури. «Червоною ниткою» через праці українських істориків цього періоду проходила ідея особливості соціально-політичного ладу Гетьманщини, стародавності прав і привілеїв її соціальної еліти, легітимність яких доводилася посиланнями на грамоти та пожалування польських королів і російських царів. Це все неминуче призводило до відстоювання історичної державницької традиції українського народу [6].

Важливою віхою формування української історичної та суспільно-політичної думки стала поява «Історії Русів» – анонімного історико-політичного трактату. За своєю суттю «Історія Русів» була радше не науковим історичним дослідженням, а політичним трактатом, втіленим в історичну форму. «Історія Русів» з`явилась як обґрунтування прав України на власне державно-політичне, соціально-економічне та культурно-релігійне життя. Ці права треба було підтвердити історичним прикладом. І ним стала історія українського козацтва, яке знаходилося біля витоків української державності XVII ст., свідомо продовжуючи державницькі традиції Київської Русі, засвідчуючи безперервність української історії, тяглість її державницьких змагань. «Історія русів» не писалася як власне історія. Це – історія національної державницької ідеї, носій якої – козацтво, історія національної еліти. Яка впродовж віків боронила Вітчизну від численних ворогів. Автор прагнув довести самобутність української історії, утвердити право українців на власну державу. Завданням «Історії Русів» було розбудити в українців почуття приналежності до народу з великим і героїчним минулим, який мав тривалу державницьку традицію. Але послідовне та задокументоване записування подій минулого менше всього цікавило автора. Знаючи дійсну історію України, він все-таки творив власну історію, звеличену, героїзовану, міфічну, таку, якою її хотілося б бачити, яка збуджувала в людини гордість за своїх предків, за свій народ [7].

Ця праця ніби замикала собою ряд історичних досліджень, написаних українськими інтелектуалами у тяжкому для їх Вітчизни XVIII ст., коли Україна цілковито втратила власну державність і неухильно втрачала останні залишки автономії. Ці патріоти не давали згаснути національно-державницькій думці та національній свідомості, звертаючи увагу співвітчизників на генетичний зв'язок славної гетьманської доби з княжою та проводячи аналогію між історією України часів Київської держави та її становищем у XVIII ст. По-друге, ця праця, несучи в собі

величезний заряд духовної енергії, волелюбства та українського патріотизму, відкривала собою великий ряд історичних, історико-археологічних, історико-етнографічних та історико-археологічних досліджень XIX – початку XX ст., що, науково обґрунтовуючи та розвиваючи ідеї «Історії русів», стали найважливішою складовою частиною процесу українського національного відродження. На дану обставину звернули увагу вже перші дослідники «Історії русів», називаючи її «народною історичною думою» [8].

Вкрай важливим суспільним концептом, запропонованим в «Історії Русів», є ідея самобутності історичного розвитку українського народу в просторі та часі та відмінності його від інших слов'янських народів. Автор звертає увагу на політико-державницькі традиції від епохи Київської Русі, які є надбанням саме українського народу. Тим самим «Історія русів» перекреслювала усталену імперську концепцію, за якою саме Москва претендувала на історичний спадок Давньоруської держави. Подібне бачення і трактування давньої історії українського народу підвищувало його авторитет серед сучасників і змушувало задуматись над глибинними етнополітичними процесами минулого, відшукувати докази та підтвердження свого права на існування в європейській сім`ї народів як рівноправного та самостійного етносу. Отже, автор «Історії русів», нагадавши читачеві колишні державні вільності, завойовані українським народом, ганьбив імперських урядовців, а разом з ними і тих українських панів, пригодованих царською владою, що допомогли знищити Гетьманщину та закріпачувати власний народ. Автор «Історії русів» шукав джерела суверенності України в епоху княжих часів, відзначав риси її самобутності у литовсько-польську добу. Він вважав, що народові України потрібно мати власне державне життя, причому – республіканського типу правління [9].

Яскравою сторінкою демократичного руху 1820-х рр. була діяльність «Товариства з'єднаних слов'ян», політична програма якого була сформована у 1825 р. У цій програмі були зафіксовані положення щодо вирішення національного питання слов'янських народів, а насамперед визволення «усіх слов'янських племен від самовладдя», знищення «національної ненависті» та об'єднання їх на рівноправних засадах у могутній слов'янський федеративний союз. У присязі членів цього товариства прозвучала також ідея слов'янської свободи: «пройду тисячі смертей, тисячі перешкод – пройду – і присвячу останній подих свободі і братському союзу слов'ян» – декларувалося в ній. У вигляді «братського союзу» і мала створитися велика слов'янська федеративна держава, яка займала б територію від Північного Льодовитого океану до Середземного моря. До цього союзного федеративного утворення мали входити Україна, Росія, Білорусь, Польща, Сербія, Моравія, Трансільванія, а також сусідні неслов'янські народи Валахії, Угорщини, Молдавії, яких засновники цього товариства вважали слов'янами. Один із провідників товариства – І. Горбачевський у своїх «Записках» занотував: «товариство мало головною метою звільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення між деякими з них національної ненависті і возз'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз. Передбачалося з точністю визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління, утворити конгрес для управління справами Союзу і для зміни, в разі потреби, загальних основних законів, подаючи кожній державі права зайнятися внутрішньою будовою і бути незалежною в складі окремих своїх узаконень» [10].

Отже, майбутнє України члени Кирило-Мефодіївського товариства бачили у федеративній спілці незалежних слов'янських держав. Кожна із них становила б окремий штат або містила у собі кілька штатів. Київ мав стати центральним містом усієї федеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий консультативно-регулюючий міждержавні взаємини орган – собор (сейм). Для захисту федерації від зовнішніх ворогів передбачалося мати невелике регулярне військо, а

кожний штат мав би й свої збройні сили, посилені постійними міліційними формуваннями. Всі громадяни мали навчитися військової справи, щоб бути готовими в разі війни вступити до спільного ополчення. Щодо громадянських прав населення Всеслов'янської федерації, то передбачалося скасування смертної кари і тілесних покарань, обов'язкове початкове навчання, свобода віросповідання тощо. Кирило-мефодіївці були переконані, що саме українському народові – демократичному за своєю природою, органічно несприйнятливому до неволі та рабства – випала історична місія бути ініціатором боротьби за національне та соціальне визволення слов'янських народів з подальшим об'єднанням їхніх держав у федеративну спілку. У програмному творі товариства – «Книзі буття українського народу» пишеться, що Україна «... любила і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський з другим народом слов'янським, а ті два з третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі не розділимо і несмісимо по образу Тройці Божої нероздільної і несмісимої, як колись поєднаються між собою усі народи слов`янські» [11].

Доповнювалися ці федералістичні ідеї закликами до соціальної рівності: «... І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і повстане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар» [12].

У той же час, на західноукраїнських землях на противагу федеративним ідеям «всеслов'янського братерства» упродовж 1830-х – 1840-х рр. набували поширення, хоч і в неокресленій формі, ідеї відновлення української державності. Палкий український патріотизм простежується в історичних творах М. Шашкевича: «Хмельницького обступлення Львова», «О Наливайку», «Болеслав Кривоустий під Галичем 1139», «О запорожцях і їх Січі» та ін. На жаль, рання смерть цього визначного українського інтелектуала не дозволила йому в повній мірі прислужитися справі українського національного відродження на Галичині [13].

Микола Костомаров обстоював окремішність розвитку українського етносу починаючи з давньоруської доби, коли мешканці Північної та Південної Русі мали суттєві відмінності у мові [14]. Ще однією підставою національної окремішності для українського народу дослідник вважає морально-етичні принципи, які в українців мали самобутні риси, на основі яких могла виростати українська ідея [15]. М. Костомаров висуває концепцію правонаступництва більш пізніх періодів української історії з давньоруською добою. Саме ж утворення Давньоруської держави історик розглядав як результат процесу формування на основі слов'янських племен шести народностей. Загалом, провідну ідею наукових студій М. Костомарова можна визначити як ідею рівноправності та федеративності Київської Русі, політичної та національної єдності українського та російського народів, яку він доводить у праці «Две русских народностей». За спостереженням Д. Дорошенка, для М. Костомарова «політична українська історія кінчалася з об'єднанням українства з Росією» [16].

Упродовж 1850-х рр. точилася гостра дискусія М. Максимовича з відомим російським істориком М. Погодіним. Останній доводив, що історична спадщина Київської Русі належить саме росіянам, а не українцям. З того часу почалася боротьба українських науковців і громадських діячів проти привласнення української історії представниками російської історіографії, а отже, й «наукового» обґрунтування привласнення української території. Імперське «привласнення» території було не актом, а процесом, який охоплював і ідеологічне, і символічне, і художнє, і топонімічне освоєння простору, яке сприяло утвердженню у соціальній свідомості ідеї про історичне право Російської імперії володіти українською територією. Саме історія була головним полем битви за самостійність українського народу, державність якого у

своєму історичному розвитку нічим не поступалася іншим європейським народам. І справді, відновлена українська історія «відбирала» у російської не просто територію України, яку російські офіційні ідеологи вважали своєю власністю, а й «Київ – матір городів руських», центр православної віри та своєї державності, а також позбавляла їх ідеологічних засад, які вони використовували у конфлікті з ідеологами польського руху [17].

М.А. Маркевич у своїх історичних працях доводив пріоритетне право України на давньоруську історичну спадщину, вважаючи етнічних росіян «молодшими братами» русів-українців. Незважаючи на вплив норманізму, М.А. Маркевич вважав корінне населення Київської Русі предками українців. Ніхто до нього не висловив цієї думки публічно з такою чіткістю та послідовністю [18]. О.І. Маркевич, натомість, зосереджувався на самобутності розвитку української державності. Сміливим кроком в умовах панування офіційної імперської ідеології було акцентування уваги істориком на державницькій традиції доби Гетьманщини. О.І. Маркевич період правління гетьмана І.С. Мазепи називає «золотими днями», оскільки у той час Україна мала «повну зовнішню самостійність та шляхетський устрій усередині» [19].

Російська громадськість сприймала відновлення історичної пам'яті українців як зухвалий виклик, диверсію зсередини «триєдиної руської народності». Саме тому розвиток української історичної науки викликала з боку російської інтелігенції негативну реакцію, а з боку імперського державного апарату – посилення процесів денаціоналізації культури, нищення мови та всього українського суспільного життя. Невипадково офіційна імперська політика в Україні здійснювалася під гаслами відновлення «справжньої руськості», оскільки вважалося, що цей «руський» край є російським, лише зіпсованим полонізацією. Внаслідок цього репресії проти українства сприймалися як боротьба зі спробами розкласти «національний організм триєдиної руської нації», на який спирався самодержавний уряд у проведенні своєї політики. Московські царі ще в період становлення власної державності оголосили себе спадкоємцями політичної спадщини Київської Русі, стверджуючи цим своє право на «збирання руських земель», і, посилаючись на родові зв'язки своїх князів із київською династією, привласнили назву «Русь» для новоствореної Московської держави. Українське національне відродження руйнувало цю доктрину. Саме тому, починаючи з 1830-х рр. урядові кола розгортали постійну боротьбу проти національного культурно-просвітницького відродження українців [20]. Українська історична наука чинила в тій чи іншій формі опір концепції «єдиної руської народності», апогей якого простежується у працях М.С. Грушевського. Дослідник стверджує, що «... зрештою, «общерусскої» історії й не може бути, як нема «общерусскої» народності. Може бути історія всіх «руських народностей», кому охота їх так називати, або історія Східного Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «руської історії» [21].

Коло зацікавлень українського громадсько-політичного діяча, вченого і публіциста М.П. Драгоманова (1841 – 1895 рр.) досить широке – соціальні зміни, питання національності, проблеми прогресу, ідея пріорітету прав і свобод людини, федералізм як ліпший державний устрій та самоврядування, співвідношення капіталізму і соціалізму, критика шовінізму. Напевно, найбільш дискусійною залишається спадщина М. Драгоманова в галузі національних відносин.

В поглядах на суспільство він дотримувався в цілому еволюційної теорії. В питанні про співвідношення різних боків еволюційного процесу вважав, що такі сфери суспільного життя, як економіка і національні та в цілому соціальні відносини підлягають органічній еволюції, а зміни в державній і політичній сферах еволюціонують залежно від двох перших.

Розглядаючи нації, Драгоманов приписує кожній з них ряд певних ознак (мова, будова тіла, одяг, звичаї). Національне питання, в головному ,знайшло своє відображення у таких творах М. Драгоманова: «Чудацькі думки про українську

національну справу", «Що таке українофільство?". Він вважав, що завдання кожної людини, як і народу-нації, в пізнанні себе і в прагненні йти до цивілізації разом з іншими народами.

Зокрема, у своїй праці "Чудацькі думки про українську національну справу" він переконує, що сама по собі думка про націю не може привести людство до свободи та правди для всіх. Необхідно шукати чогось іншого - загальнолюдського, що було б вище над усіма національностями та гармонізувало їхні відносини. Як бачимо, такі космополітичні погляди разюче відрізняються від протонаціоналістичних поглядів автора «історі русів» та ін.

Особливе місце в ідеях Драгоманова посідає питання моральності і співвідношення засобів боротьби та її мети. Він зробив значний внесок в популяризацію етичних засад політичної діяльності та міжнаціональних відносин. Його знаменита фраза про те, що політика вимагає чистих рук, стала домінантою руху значної частини української інтелігенції.

Драгоманов запропонував програму українського національно-визвольного руху, при цьому визначив його мету: «…український рух і в самі наївні свої часи в сутності не мав іншої мети, окрім повернення Української нації до родини культурних європейських народів, до котрої вона входила до кінця XVII ст., поки згаданий вище розділ України не підірвав її сил, поки деспотична російська держава не провела кордону, що його важко здолати, поміж величезною більшістю Українців і Західною Європою і поки державна централізація, що все засушує, не паралізувала розвиток українських культурних центрів».

Для «повернення» до європейської цивілізації, як вважав Драгоманов, необхідне здобуття політичної свободи і єдності українських національних територій [22]. Він хотів бачити народність у формі, але не в змісті – в змісті треба європеїзуватися. Для нього народний – це всенародний, а не простолюдний. Драгоманов учив українську молодь «стояти ногами й серцем на Україні, свої голови держати в Європі, а руками обіймати всю Слов'янщину» [23]. Для Драгоманова національне – це здебільшого тільки форма. На його думку, українство повинне бути «новоєвропейське», космополітичне думками та національне за формою, за ґрунтом [24].

М. Драгоманов поклав в основу своєї національної теорії гасло: «Космополітизм в ідеях і цілях, націоналізм в ґрунті та формах», що можна розглядати як яскравий вияв еклектизму його етнополітичних поглядів, в яких гармонійно уживалися принципово несумісні доктрини [25]. Він одним із перших у суспільно-політичній думці підняв питання про роль «плебейських», «мужицьких» націй у визвольній боротьбі, про їхнє право на політичну самоорганізацію [26].

Таким чином у системі поглядів М. Драгоманова пріоритетність віддається «національній соборності» відносно ідеалу «національної державності» [27].

Ідею пріоритетності «національній соборності» та прав особи над національними й іншими проблемами розвиває М. Драгоманов у своєму конституційному проекті під назвою "Вільна спілка". На перше місце ставиться ідея формування держави на засадах політичної свободи, витлумачуючи останню як систему прав людини і громадянина. Рівність усіх у громадянських правах та обов'язках не може бути скасована жодним законодавчим актом. Концептуальна домінанта такого співвідношення громадянин - нація - держава, постійно присутня у всіх політологічних працях Драгоманова. Не випадково для обґрунтування цього принципу він активно залучає досвід демократичних країн (зокрема, праця "Швейцарська спілка").

В цьому контексті Драгоманов стверджував, що „немає й не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, не може бути й національних святощів. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб вбачити напрямок руху світового, його

міру, закон і послужитись тим рухам. Інакше, рух той піде проти нас, роздавить нас» [28]. В нашій справі, продовжує він, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемось за марою, або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не на згубу, й саму нашу національність. „Коли ж ми станемо при думці, що головне діло – поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки грунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкупі з ним й його національності: охороні й зростові того, що в ній є доброго» [29].

Самоврядування – основа демократичного суспільства і мирного співіснування націй. Саме тому інститут самоврядування - це не лише форма децентралізації держави, а й механізм суспільно-політичного ладу. Цих засад притримується М. Драгоманов, у концепції якого ключове місце посідає громадянин та громада. Організація влади будується за принципом "знизу догори", де всі інститути самоврядні .

Драгоманов дослідив вплив стану економіки на національні відносини. Він не лише не заперечував капіталістичного розвитку країни, а й вважав, що розвиток капіталізму сприяє розвиткові продуктивних сил, прискорює технічний прогрес. Бачив він і негативні сторони капіталізму – кризу, безробіття, а відтак загострення національних проблем, тому майбутнє суспільства М. Драгоманов пов'язував із соціалізмом (громадівством) як досконалішим, ніж капіталізм, ладом. М. Драгоманов був противником марксистської теорії класової боротьби, теорії революції, диктатури пролетаріату. Соціалізм він вважав справою віддаленого майбутнього. На його думку, першочергове завдання соціалістів (а себе М. Драгоманов називав соціалістом) полягає в задоволенні політичних свобод, національної рівності і вже на їхній основі – проведення соціально-економічних реформ.

Драгоманов активно критикує націоналізм пригнічених етносів та шовіністичні настрої представників так званої великодержавної нації. Свої думки стосовно цього Драгоманов виклав у ряді листів в «Народі» за 1891 р., виданих потім окремо під назвою «Чудацькі думки». Назва пояснюється тим, що Драгоманов багатьох читачів приводив своїми міркуваннями в подив, і вони вважали його за дивака, а його думки дивацькими.

«Національність, – говорить в своїх «Чудацьких думках» Драгоманов, – це одне, а єднання національності в державі – інше. Останнє не завжди може вести до більшої свободи: думкапро національність може бути причиною і насильства над людьми і причиною великої неправди [30]. Націоналізм**,** «націоналиицтво» може бути властиве не тількипануючій, а і будь-якій народності. Між українцями Драгоманов також знаходив багато «націоналиицтва» і притому націоналиицтва досить не мирної властивості [31]. Так, він писав: „Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, жидів, і подумайте, що б сталось з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим націоналникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке б вони їм «обукраїнення» приписали! А поки що таке людиноненависне націоналльство шкодить тим, що будить до нас ворожі спочуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вменшувати ненависть проміж людьми хоч би так, як робить це всесвітнє товариство «Червоного хреста» на своїм полі» [32].

Науковець не розумів чи не хотів розуміти, що національна нетерпимість є природним наслідком національного гноблення, і лише рішучі, агресивні дії пригнобленого народу здатні здобути йому незалежність. Розмірковуючи про необхідність добросусідських взаємин між націями, він забуває про те, що ставлення до українців у той час з боку сильних сусідніх держав (насамперед – Російської та Австро-Угорської імперій) аж ніяк не було добросусідським, а навпаки, мало місце всебічне гноблення української нації, тому вищезгадані міркування Драгоманова свідчать про його наївність і недалекоглядність як політика, що вже давно переконливо

довів видатний український мислитель Д. Донцов у своїх фундаментальних працях «Націоналізм» і «Дух нашої давнини».

Драгоманов досить негативно ставиться до зовнішніх(він їх називав «антуражними») проявів націоналізму таких як надмірне поклоніння традиціям „святощам». Так він пише: „тепер поговоримо докладніше про те, до чого ми мусили не раздоторкатись вище, а власне про обов'язковий націоналізм, про культ того, що в Галичині народовці звуть національними святощами. Нема нічого темнішого над ідеї про ці святощі і нема нічого шкідливішого для української справи, а надто в Галичині, як ті ідеї» [33]. „Тим часом націоналісти примушують нас кланятись національним святощам, вважаючи за них усе status quo теперішнього народного життя й думки» [34]. В цьому зв'язку Драгоманов продовжує:„ Та перейдемо до речей більше поважних, до речей культури духовної, де націоналісти теж показують нам примусові народні національні святощі, починаючи з релігії» [35]. „В кумедному стані опинились європейські націоналісти-романтики, коли хотіли застосувати релігію до національних ознак, тим часом коли релігія європейських народів тепер одна з релігій інтернаціональних, християнська» [36].„Культ народних святощей, замість того щоб бути корисним нашій національній справі, навіть просто шкодить їй. Шкодить він не тільки тим, що відбива наших патріотів від прямо потрібної для народу роботи, без романтики, але й тим, що підрізує, власне, корінь спеціально української національної свідомості» [37].

Тобто, перебуваючи в полоні популярних у Європі матеріалістичних і атеїстичних ідей, Драгоманов заперечує всю багатовікову народну традицію, всі українські традиційні цінності. Логічне продовження цих ідей ми бачимо у марксистів, які повністю нівелювали традиційну духовну культуру, на її місце поставивши атеїстичну псевдорелігію. На щастя, всі ці теорії не витримали випробування часом, і ми зараз бачимо у нових формах повернення до традиційних цінностей релігії, мови, культури, родини, любові до рідної землі та ін.

Проблемі українсько-польських взаємин в світлі націоналістичних тенденцій М. Драгоманов присвятив чимало своїх праць, серед яких найбільш ґрунтовною й аналітичною є його політично наукова розвідка «Историческая Польша и великорусская демократия», надрукована в емігрантському виданні «Вольное слово» в Женеві в 1881 р. [38].

М. Драгоманов стверджував, що войовничий націоналізм підкореної російською владою польської магнатсько-шляхетської еліти, яка з такою ворожістю ставилась до національного відродження українців і його нового ідейного руху, не сприяв і самій польській ідеї відновлення своєї держави [39].

На думку М.П. Драгоманова, не всі національні рухи несуть позитивні наслідки для своїх народів, а лише ті, які ведуть до автономії, добробуту, утвердження народної самоуправи й просвіти та демократичного правління, яке знищує феодальні стосунки й чиновницько-бюрократичні і поліцейські методи керування суспільством [40]. «Національні рухи, зокрема їхні демократичні справедливі прагнення, «націоналізм демократичний», який несе волю і народоправство, він протиставляє націоналізмові «воюючому», який завдає шкоди цьому демократичному поступу, особливо, коли він оволодіє масами. Бо шовінізм великих держав заразив і малі, і ще не державні народності». Через «войовничу» націоналістичну ідеологію поляків громадська думка повернулась проти них [41]. Утім, тепер ми бачимо, що саме завдяки своєму «воюючому» націоналізмові поляки здобули власну державність ще у 1918 р., тоді як внаслідок слабкості, нерішучості, недалекоглядності діячів Центральної Ради, більшість яких виховувалася на поглядах М.П. Драгоманова, щойно здобута українська державність була втрачена.

Передусім М. Драгоманов звернув увагу на тих російських революціонерів, які, стверджуючи свою «великорусскую исключительность», говорили тільки від імені

«русского народа», а не від імені «народів Росії». Тим самим, зазначав він, російські політичні діячі показали, що вони ігнорують інтереси половини населення Російської імперії, яке складалося з багатьох національностей.

Подібне ставлення до «недержавних» народів, за оцінкою М. Драгоманова, було притаманне польським патріотичним діячам, які претендували на землі Білорусії та України [42].

Критика великодержавного шовінізму має місце в полеміці Драгоманова з Бєлінським. Цитуючи думки В. Бєлінського, він писав: „в словах Бєлінського бачимо зневагу до маси дійсного народу, до мужиків. За таким вузькодержавним і аристократичним поглядом зрозуміло, що коли в українців немає ні держави, ні аристократії, вони не мусять мати літератури. Проте, – пише Драгоманов, – з цих поглядів можна було б зробити й інший висновок: а саме, що українці мусили б прагнути до того, щоб створити свою державу і свою аристократію» [43]. Далі він зазначає: „якби Бєлінський не ставився до "хохлів" як до чогось чужого, що може тільки шкодити "його" рідній літературі, дратуючи його уряд, він, з його тодішніми політичними поглядами, не так би поставився до Шевченка і його друзів, яких він називає в листі своєму просто "хохлацкими свиньями, годными только на сало» [44]. В цих словах дано дуже влучну характеристику всіх російських прогресистів з їх великодержавним шовінізмом, який засліплює їх і веде до зради ідеалів свободи на користь російського імперіалізму.

Пророчими виявилися слова Драгоманова про майбутнє російсько-українських відносин: „скрізь ми бачимо приклади політиків, які починали свою кар'єру радикальним напрямком і навіть барикадами і які ставали деспотами, рятуючи "єдність держави", необхідну, як їм здавалося, для охорони "свободи і прогресу" від замахів "сепаратизму", на їхню думку, символу "реакції". Ми не бачимо причини, чому б не повторитися всьому цьому і в Росії, якщо тільки знесення царського самодержавства не буде супроводжуватися місцевою свободою і серйозними гарантіями для недоторканості національностей, – що є неможливим, якщо боротьба проти теперішнього політичного ладу не буде ґрунтуватися на запереченні "єдності Росії" або "єдності руського народу» [45].

Продовжуючи критику шовінізму Драгоманов наголошує, що „деякі з росіян, неприхильники українського письменства й усякої осібності та волі українців (а такі неприхильники є й серед українців з роду), виступають проти українства, прикриваючись всесвітністю. Між тими неприхильниками є такі, котрі кажуть, що національностей не треба, що національні мови тільки перешкоджають людям, то й ліпше, коли українська мова вимре» [46].

Значну увагу Драгоманов приділяв питанням мови. При формуванні української мови територіальна відмінність мовленнєвої сфери великої за розміром території України поглиблювалася входженням наддніпрянської, галицької, буковинської і закарпатської територій у різні держави. Статус української нації як недержавної не сприяв виробленню поліфункціональної української літературної мови. Протягом століть підточувалася престижність мови, причому настільки результативно, що в умовах гострих нападок проти українофільства навіть такий учений, як М. Костомаров «доводив» що українська мова поза хатнім ужитком ширшої долі не матиме й тому високовартісні історичні праці писав російською мовою» [47].

Віддаючи належне ролі національної мови в справі формування і збереження самосвідомості народу, Драгоманов застерігає від надмірної її сакралізації. Зокрема він наголошує, що „з усіх ознак національних, в котрих націоналісти бачать святощі, найясніша — мова. Вона й має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта. От через це найбільша частина й політичної справи націоналників зводиться до права певної мови в уряді, суді, школі, а надто в початковій. Тільки ж і важність мови не може доходити до того, щоб освічена

людина дивилась на неї як на святощ, вищу від людини. Мова все-таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінятись відповідно зросту людини, громади» [48]. „Тільки ж в усякім разі не можна голими фразами проти чужих мов та за нашу «милу, красну мову» помогти лихові, впевнити практичний народ у тому, що мова його справді святощ» [49]. З такими твердженнями М.П. Драгоманова також можна не погодитися. Варто хоча б співвіднести тривалість життя людини і тривалість існування мови. Мова, існуючи впродовж віків і тисячоліть, є самоцінністю, незалежною від конкретних інтересів окремих людей чи людської спільноти упродовж нетривалого проміжку часу.

В той же час Драгоманов впевнений в необхідності захисту мови, розвитку освіти і літератури на основі зрозумілої народної мови. І в цьому контексті, він стверджує, що через те „… що з усіх ознак національності найбільшу вагу має мова, то уявімо собі, як може піти боротьба за українську мову в Росії при самій найменшій політичній вільності – правах особи й земської автономії, яких виборють собі народи в Росії. Коли б упала попередня цензура, то впали б теперішні перешкоди для українських книг, переважно для популярних. Вже й досі українці допевнили, що вони можуть видавати популярні книжки настільки цінні, що їх перекладали й великоруси» [50]. „Можна гадати, що при найменшій волі українська популярна література зробила б неможливою всяку конкуренцію з нею на Україні, навіть коли б школи народні й зостались цілком російськими»[51].

М.П. Драгоманова стверджує, що всього лише за 5 – 10 років «однією силою педагогічних аргументів» початкові народні школи в Україні могли б стати національними, хоч би з них і не витіснено було цілком і російської мови, та певно й церковнослов'янської. Важчою була справа української мови в середніх і вищих школах, і не тільки через те, що тут довелося б боротися з законом, а й через те, що класи людності, котрі посилають дітей у ті школи, українську мову знають в усякому разі менше, ніж російську, і через те, що українська наукова термінологія ще не була виробленою [52].

Мислитель стверджує, що перше введення української мови в середні й вищі школи в Україні буде відбуватися через реформу викладу російської мови й літератури так, щоб при ньому йшло порівняння з українською мовою, а також читання творів народних і найліпших українських письменників паралельно з російськими. Далі зріст української літератури впливав би й на школу і, нарешті, земська автономія давала б можливість розширяти вживання української мови до обов'язковості, а з другого боку, автономія професорська давала б можливість закладати й по вищих школах українські курси, котрі привчили б громаду вживати українську мову й для вищої науки [53].

Драгоманов прагнув не тільки пізнати життя народу в мові, а й відновити раніше нагромаджені, а потім втрачені багатства рідної мови. Він добре розумів, що з розвитком міжнаціональних контактів збагачуються національні культури, інтелектуалізуються й національні мови як основні чинники цих культур [54].

Драгоманов вказує на необхідність застосування рідної мови не тільки в світському житті, а й духовному. Зокрема він говорить, що щонеділі або навіть щодня в церкві, котру український народ привчили поважати як найвищого суддю в справах духових, виявляється зневага народній мові, виявляється, що українська мова недостойна стати способом розмови між богом та людьми. М.П. Драгоманов стверджує: «Ось де найгірше «обрусеніє» в загальному смислі цього слова, ось де перша підвалина всякої «денаціоналізації» серед нашого народа, окрім того, що, як ми покажемо в свій час, це вживання старої болгарської мови в церквах на нашій землі було почастно тією дорогою, котра привела освітнє життя російських українців до помосковлення! І цікаво, що навіть найревніші націоналники-народовці серед галичан ні слова не говорять проти такої зневаги нашої народної мови церквою, проти цього кореня всяких денаціоналізацій нашого народу!!» [55].

В збірнику «Громада» Драгоманов неодноразово висловлювався з приводу ролі «Народної школи» в процесі становлення нації. Так він пише, що в Україні із самою початку учать мовою чужою, по книгах, що не адаптовані до українських умов [56].

У статтях для російського читача він наголошує доконечну потребу вільного розвитку національних мов недержавних націй. Так, у статті «Что такое украинофильство» публіцист підкреслює: «...чтобы развивать индивидуумы и нацию до идеала человека, мы должны отправляться от существующих индивидуальных и национальних признаков, иначе воспитание обращается именно в втискивание живых людей в форму пустого идеала, которое не может принести им ничего, кроме страдания» [57]. У працях же, адресованих українському читачеві, робиться притиск на освоєнні загальноєвропейських, вселюдських ідей, на розв'язанні соціальних питань Складається враження, що провідний автор «Громади» лишає в тіні важливі аспекти духовної діяльності людини [58]. Зрештою, діалектичність думки, «двосічність» позиції Драгоманова інколи не була сприйнята навіть його товаришами [59].

Він дбав про те, щоб не було відчуження освічених шарів суспільства від простолюддя. «Письменний українець, — з гіркотою писав Драгоманов, — по більшій часті працює для кого вгодно, тільки не для своєї України й її мужицтва» [60].

Відстоюючи напрям європеїзму, всезагальної культури, Драгоманов водночас заявляє, що українцям «нічого відмовлятися ні від Шевченка в минулому, ні від праці для самих себе в майбутньому, тому що це значить відмовитися від свого народу». Навпаки, необхідно постійно працювати над «виданнями малоросійського народного слова, над вивченням народного життя і над виданням популярних брошур» [61].

Безперечно цікавими є історичні розвідки та роздуми Драгоманова з приводу ролі міжнаціональних (російсько-українських) відносин на формування та становлення державності, культури і ментальності народу в цілому. Зокрема він охарактеризував причини втрати в XVIII ст. Україною державних інституцій в козацькій Гетьманщині. „Московський уряд почав з того, – пише Драгоманов, – що обрізав ті інституції. Тільки ж не треба забувати, що Україна стратила свою політичну автономію принаймні на половину через самих синів своїх» [62]. „Національно-культурний автономізм український теж пропав на добру частину через недбалість і добру волю самих українців» [63]. „В простому народі скасування Запорожжя, очевидячки, визвало жаль, котрий видно по великому числі пісень, та провідною думкою в них іде жаль не за автономією козацькою, а за те, що «степи подаровано генералам», тобто думка не національно-політична, а соціальна» [64].

„Лихо наше було в тому, – стверджує Драгоманов, – що наш освітній рух XVI ст., на котрому видно було вплив європейського відродження наук і реформації, не вигорів через Берестейську унію й визвану нею православно-козацьку реакцію, котра дала в нашому письменстві XVII ст. перевагу церковнослов'янсько-руському макаронізму над елементом народним» [65].

Науковець стверджує: „безперечно, взагалі культура стояла в XVII ст. нижче в Московщині, ніж в Україні, і українці багато послужились тоді московській культурі» [66]. „На Україні друкувалось більше книг, ніж у Московщині, і Петро I посилав московських друкарів учитись навіть у Чернігів, та на Україні друкували майже виключно стару церковщину, а в Московщині виходили й речі технічні й учебники» [67].

На думку М.П. Драгоманова, „в цій відсталості України перед Москвою можна й треба винуватити історичні обставини XVII ст., котрі не дали козацькій Гетьманщині перейти в новоєвропейську впорядковану державу, не дали зреалізуватись проектам закласти на Україні університети й гімназії» [68]. М.П. Драгоманов зауважує, що „між тими обставинами винен перед Україною і московський уряд. Та це не змінює факту, що під кінець XVII ст. в Московщині склались умови культури ширшої й свіжішої, принаймні в вищих верствах громади (в нижчих українці й досі культурніші від

москалів!), і що до культури тої з XVIII ст. українці потяглися добровільно»[69]. Продовжуючи цю думку, дослідник відзначає: „так-то сталось, що Московщина, бувши слабшою від України культурою масовою, стала вище від України культурою передніх рядів громади, і через те перетягла до себе й передні ряди українські. Ось де історична правда, а разом і велика наука для нас!» [70].

Імперська політика денаціоналізації та асиміляції активно критикувалась Драгомановим. Зокрема він говорив, що ,думки ті зводяться до слів, котрі співзвучними з усіма українськими думками про національність і людність: русифікація не є явищем суто національним, а є глобальним проявом певного державного порядку і може бути подоланою лише глобальними реформістськими заходами [71].

М. Драгоманов зауважує, що „прирівняння обрусенія, наприклад, Польщі до «обрусенія» України є не слушне й не зручне. Нехай би наука признала, що українська національність не тільки так само відрубна від московської, як польська, але й німецька або навіть фінська, то з того все-таки не вийде, що «обрусеніє» України усе рівно, що «обрусеніє» Польщі. В Польщі відрубність національна й право на автономію чується не в учених кабінетах, а всюди в житті і маніфестується всякими способами серед польських мужиків, як і серед панів і літераторів» [72].

Питання національної ідеї як стрижневого елементу національної свідомості розглядались Драгомановим на прикладі українсько – польських та українсько – російських взаємин. Він стверджував, що національна ідея була основною в політичному й культурному поступі українців і поляків на теренах України. Хоча наприкінці XVIII ст. і українці й поляки втратили свою державність, ідея державного відродження продовжувала міцнішати. Однак національно-культурний статус українців і поляків залишався різним, оскільки польська шляхта продовжувала демонструвати свою зверхність, ігноруючи той факт, що сама ідентифікація українського народу мала глибокі історичні корені [73]. Українська національна ідея укорінювалась у духовній культурі – в українській мові, літературі й освіті, тим самим стверджуючи самобутність нашого етносу [74].

Особливість світогляду М. Драгоманова полягала в тому, що він вважав, що суспільні зміни і політична свобода народу не пов'язані виключно з національною незалежністю. Він писав, що навіть свідома національна незалежність без системної зміни освітньої системи не спричинить прогресу в суспільних взаєминах [75]. М. Драгоманов зробив висновок, що єдиним виходом для нормалізації суспільного життя було федеральне співжиття народів [76].

Вчений зауважує: «відділення Українського населення від других областей Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) є річчю не тільки у всякому разі крайньо важкою, якщо не неможливою, – але й за певних умов, зовсім непотрібною для будь-яких інтересів Українського народу [77].

Аналізувати процес інтернаціоналізації чи денаціоналізації, притаманний також багатьом європейським народам внаслідок відповідної «всеєвропейської державної політики», український мислитель водночас вважав, що подібне явище поведе за собою, в перспективі, посилення інтеграційних процесів у політичній, економічній та соціальній сферах життя окремих народів і людства в цілому. Про те, денаціоналізацію і асиміляцію можна спинити, захищаючи свою національну культуру і самобутність, розвиваючи потенціал своєї нації на власному національному ґрунті, враховуючи розвиток прогресивних надбань народів [78]. В той же час вчений висловлював думку: українці мають боротися за свою політичну самостійність, бо чужі держави, що володіють Україною, відняли у народу їхній інтелектуальний потенціал, освічені класи, не тільки експлуататорів, але і справжню «інтелігенцію», школу, науку, мистецтво [79].

«В принципі, – говорить він, – не тільки будь-яка нація або плем'я має право на особливу державу, але навіть будь-яке село. Є ж і до цих пір посеред Італії республіка

С.-Маріно, і, ймовірно, населення її має свої підстави, щоб залишатися окремою державою [80].

Драгоманов також не був противником національно-територіального принципу і вважав цілком природним ділення областей по національностях в різнонаціональній державі [81]. Але «апріорне розділення Росії, по етнографічній карті, на області із створенням в кожній з них свого роду представництва» Драгоманов вважав «дуже доктринерським». Він побоювався що таке розділення могло б створити в кожній області свого роду національні централізми, як в Австрії, дуже небезпечні для інших національностей, що живуть в даній області [82].

Варто відзначити, що багато українських науковців і громадсько-політичних діячів виступали з критикою етнополітичних ідей М. Драгоманова, висуваючи на противагу їм більш патріотичні концепції. Зпоміж них варто насамперед виділити Б.Д. Грінченка. Останній виразно пов'язував стан історичної пам'яті та національної свідомості українців. Дослідник наголошував на важливості історичної науки для справи українського національного відродження. Ключовою причиною занепаду української культури та низького рівня національної свідомості пересічного українця, на думку Грінченка, було те, що «історії своєї він не знає, та й не може знати: наші патріоти її досі не спромоглися написати, а переказів самих не стає, та й ті вже забуваються, а подекуди так і зовсім забулися». Грінченко відзначає пригнічений стан української історичної науки, її суцільне заміщення офіційною імперською історією, яка була знаряддям пропаганди ідей «єдиної, неділимої Росії». Б. Грінченко доволі критично оцінював загальний стан української історичної науки. Він стверджував, що й досі для українців не створено жодної якісної узагальнюючої праці з вітчизняної історії. Дослідника непокоїла розрізненість у поглядах на українську минувшину, яка простежувалася у працях українських істориків. Такий стан був особливо шкідливим з огляду на нечіткість національного самопізнання не тільки у широкому загалі, але й у середовищі освічених верств. Грінченко наполегливо спростовував думки Костомарова та Куліша щодо неспроможності українців до самостійного державного життя: «нещасливу борню за свою державність – ось, що ми бачимо в українській історії, а зовсім не нездатність до державності». Вихід із такого стану, на переконання мислителя, полягав у створенні національної історичної науки та вихованні національної свідомості на її основі. Думку Грінченка про важливу роль історичної науки у формуванні національної свідомості підтримав і М.С. Грушевський у своїй статті «Справа українських катедр і наші наукові потреби» [83].

М.С. Грушевський вважав, що одним із провідних чинників формування національної свідомості є культ предків-героїв, який спонукає сучасників «... свій довг за одержане від попередників відслужити заслугами перед своїми сучасниками й потомками, послужити їх щастю так, як старалися послужити нашому щастю покоління попередні». Дослідник впевнений, що звернення до рідної історії має вкрай важливе значення у соціально-виховній сфері, також воно дає змогу побачити роль і місце того чи іншого історичного моменту в його історичному розвитку, оцінити вартість чергових досягнень. У той же час, М.С. Грушевський наполягає на необхідності розуміння історичної науки зі становища «історії людства», тим самим заперечуючи націоцентричний підхід. Історик зазначав: «в епохи інтенсивного національного будівництва такі корективи про гіпертрофії національного самовеличання та виключності дуже потрібні й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцисів, хвалькуватих і само залюблених, до затрати всякої об'єктивності» [84]. Тут ми бачимо значною мірою розвиток ідей М.П. Драгоманова. Саме такий занадто обережний підхід до національного питання і спричинив не в останню чергу брак національно консолідуючої ідеї в умовах Українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., чим і спричинив їх поразку.

М.С. Грушевський чітко визначив своє бачення націотворчої функції історичної науки в цілому і української історіографії зокрема, стверджуючи, що «історіографія взагалі відіграє велику роль у культурному, і спеціально – у національному житті. Недурно її називали «самосвідомістю народу». Але в історії деяких народів, особливо покривджених історією – як от нашого українського – історіографія ... відіграла роль прямо таки колосальну» [85].

Підсумовуючи, варто відзначити, що одним із вагомих компонентів інтелектуальної традиції доби Українського національного відродження була етнополітична думка. Впродовж першої половини XIX ст. вона розвивалася насамперед у напрямку доведення окремішності українського народу, його державницької традиції. Апогеєм цих тенденцій була державницька концепція славнозвісної «Історії Русів». У той же час, діячі Кирило-Мефодіївського товариства протиставляли їй ідеї всеслов'янської єдності на федеративних засадах. Упродовж другої половини XIX ст. ідеї федералізму, космополітизму та соціалізму найбільш виразно простежуються у працях М.П. Драгоманова. Останній обстоював ідею пріоритету загальнолюдських цінностей над національними, «прогресивних» європейських над традиційними українськими, повсякчас закликав до єднання всіх народів на базі соціалістичних принципів. Засуджуючи імперський російський шовінізм, Драгоманов у той же час не висунув йому на противагу конструктивного методу протидії. Навпаки, науковець наголошував на небезпеці «націоналізмів пригноблених народів». Можемо стверджувати, що таке нехтування національними інтересами на користь абстрактних ідеалів «загальнолюдського братерства» значною мірою спричинилося до відсутності конструктивних ідей національної консолідації у добу Української революції 1917 – 1921 рр., сумні наслідки чого ми спостерігаємо і зараз. Етнополітичні концепції М.П. Драгоманова не витримали випробування часом: досвід кривавого XX ст. показав, що ідеї «братерства народів» є утопічними, що ними прикривається імперіалістична експансія, що вижити може лише сильна держава, консолідована нація. Утім, не варто нехтувати ідеями М.П. Драгоманова щодо етнополітики. Врахувавши їх, виявивши помилки політиків і мислителів минулого, ми можемо взяти їх на озброєння та піднести процес розбудови Української держави та підняття української нації на якісно вищий щабель.

---

1. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К., 2001 – С. 111.
2. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 48.
3. Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (І половина XIX ст.). – К., 2007. – С. 36.
4. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 66.
5. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К., 2001. – С. 82.
6. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – С. 68.
7. Мишанич Я. «Історія русів»: історіографія, проблематика, поетика. – К., 1999. – С. 3 – 4, 214.
8. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. – С. 149.
9. Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (І половина XIX ст.). – С. 31.

10. Там само. – С. 49 – 50.
11. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – С. 108 – 110.
12. Там само. – С. 110.
13. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – С. 226 – 227.
14. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С. 8.
15. Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. – К., 2005. – С. 171.
16. Матях В.М. Медієвістика в Україні другої половини XIX – початку XX століття: криза чи прогрес? – К., 1996. – С. 31 – 32.
17. Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (І половина XIX ст.). – С. 56.
18. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – С. 312.
19. Синявська О.О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. – Одеса, 2003. – С. 69.
20. Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (І половина XIX ст.). – С. 57 – 58.
21. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – С. 121.
22. Круглашов А. Драгоманов М.П.: у пошуках геополітичної ідентичності України // Віче. – 1999. – № 8. – С. 116.
23. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / Відп. ред. Р.С. Міщук. – К., 1991. – С. 170.
24. Там само. – С. 175.
25. Іванова Л. Українсько-польський діалог в оцінках М. Драгоманова // Історичний журнал (наукове громадсько-політичне видання). – 2008. – № 3. – С. 99.
26. Там само. – С. 100.
27. Круглашов А. Драгоманов М.П.: у пошуках геополітичної ідентичності України // Віче. – 1999. – № 8. – С. 118.
28. Гермайзе О. М.П. Драгоманов в українській історіографії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 106.
29. Драгоманов М.П. Вибране («… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К., 1991. – С. 558.
30. Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – К., 2006. – Т.1: Історичні праці. – С. 480.
31. Там само. – С. 481.
32. Драгоманов М.П. Вибране («… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – С. 476.
33. Там само. – С. 551.
34. Там само. – С. 552.
35. Там само. – С. 555.
36. Там само.
37. Там само. – С. 557.
38. Іванова Л. Українсько-польський діалог в оцінках М.Драгоманова // Історичний журнал (наукове громадсько-політичне видання). – 2008. – № 3. – С. 102.
39. Там само. – С. 103.
40. Там само.
41. Там само. – С. 104.
42. Там само. – С. 101.
43. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 44.

44. Там само. – С. 76.
45. Там само. – С. 87.
46. Драгоманов М.П. Вибране («… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – С. 476.
47. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – С. 170.
48. Драгоманов М.П. Вибране («… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – С. 556.
49. Там само.
50. Там само. – С. 546.
51. Там само.
52. Там само. – С. 547.
53. Там само. – С. 548.
54. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – С. 171.
55. Драгоманов М.П. Вибране («… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – С. 513 – 514.
56. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – С. 172.
57. Драгоманов М.П. Вибране («… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – С. 448.
58. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – С. 175.
59. Там само. – С. 176.
60. Там само.
61. Там само. – С. 177.
62. Драгоманов М.П. Вибране («… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – С. 534.
63. Там само. – С. 535.
64. Там само. – С. 534.
65. Там само. – С. 535.
66. Там само. – С. 536.
67. Там само.
68. Там само. – С. 537.
69. Там само.
70. Там само. – С. 538.
71. Там само. – С. 550.
72. Там само. – С. 538.
73. Іванова Л. Українсько-польський діалог в оцінках М.Драгоманова // Історичний журнал (наукове громадсько-політичне видання). – 2008. – № 3. – С. 98.
74. Там само. – С. 98.
75. Там само. – С. 105.
76. Там само.
77. Круглашов А. Драгоманов М.П.: у пошуках геополітичної ідентичності України // Віче. – 1999. – № 8. – С. 117.
78. Іванова Л. Українсько-польський діалог в оцінках М.Драгоманова // Історичний журнал (наукове громадсько-політичне видання). – 2008. – № 3. – С. 106.
79. Там само. – С. 107.
80. Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – С. 478.
81. Там само.
82. Там само. – С. 479.
83. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – С. 18 – 19.
84. Там само. – С. 22 – 23.
85. Там само. – С. 35.